

Иван Първанов / Ivan Parvanov

ХАЙДУТСТВОТО В КЪСИТЕ ЖАНРОВИ ФОРМИ НА ДОМАШНИТЕ ИЗВОРИ

The Haydutstvo in Short Genre Forms of Domestic Sources

Abstract: The article aims to present the Bulgarian haydutstvo in short genre forms of some types of domestic sources: folklore, marginalia and chronicles. It analyzes the extent to which this phenomenon is reflected in the sources. On this basis, some hypotheses were made about its expansion and influence in the Bulgarian lands between the 15th and the 17th centuries. By tracking the haydutstvo in these genre forms, the author formulates suggestions about its influence on the Bulgarian people and about the attitude of Bulgarians towards hayduts. The main thesis of the study is that in the 15th – 17th centuries, the hayduts in the Bulgarian lands were not entirely positive characters (protectors and avengers). They were typical representatives and continuers of medieval robbery from the time of the Second Bulgarian Empire. The study is an attempt to explain why the haydutstvo is widely presented in long poetic and narrative forms of folklore, such as folk songs and legends, and almost absent in short folklore forms like proverbs, sayings, riddles, oaths, etc.

Keywords: Ottoman rule, hayduts, haramis, voyvoda, Bulgarian folklore, marginalia, proverbs, riddles, oaths related to hayduts.

Хайдутството в българските земи в периода на османското владичество е един от основните и в същото време недостатъчно изяснени проблеми в родната история. От Възраждането до средата на XX век то е разглеждано предимно еднопланово и еднопосочно. В следосвобожденската историография популярна става тезата за хайдутите като положителни народни герои – закрилници и отмъстителни. Една от основните причини за налагането ѝ е, че към онзи момент изследвачите се опират основно върху фолклорните извори – песни, предания и легенди. На второ място, самите изследователи са в голямата си част самоуки краеведи, а онези, които са учени историци, са предимно медиевисти. И не на последно място, в първите десетилетия на XX век още са живи част от съвременниците на чуждото владичество и споменът за него е близък и болезнен. Затова и изказана теза за хайдутите, която ги представя като нещо, различно от народни герои, би била посрещната като „еретична“.

През втората половина на миналия и в началото на ХХІ век започва преосмисляне на концепциите и тезите за същността на хайдутството. Това става възможно след прежеждането и публикуването на османски и чужди извори, които хвърлят нова светлина върху проблема. Б. Цветкова¹ и Хр. Гандев² отстояват тезата за масовия и политически характер на хайдутството, но свързват първите прояви на това явление с антифеодалните борби във Второто българско царство и ги определят като тяхно продължение. Истински новият етап в разглеждането на хайдутството започва през 80-те години на ХХ в. Цв. Георгиева е първият учен, който си позволява да изкаже революционната за времето си идея, че хайдутите освен бегълци от феодалната експлоатация са и хора, излезли да търсят лично отмъщение и забогатяване. А тъй като нападенията им са основно срещу представителите на османската върхушка, те се ползват със симпатиите и подкрепата на българския народ³. Според Георгиева хайдутството в българските земи е продължение на средновековното разбойничество, но в новите условия се превръща и във форма на антиосманска съпротива на българския народ. Подобна е тезата и на Ел. Грозданова и Ст. Андреев⁴. На базата на публикуваните документи те първи дават сведения за участието на българи от населението със специални задължения в хайдушките дружини⁵.

През 90-те години на ХХ век В. Мутафчиева изказва тезата, че хайдутството няма политически характер и затова не може да се приема като форма на народна съпротива. В него доминира индивидуалният бунт. Авторката също приема българските хайдути като продължители на средновековното разбойничество, характерно за всяка феодална система. Тя използва за назоваване на хайдутството термина „явление“ вместо „движение“, с което показва несъгласието си то да бъде смятано за масово, повсеместно и всенародно⁶.

Интересът към хайдутството продължава и в най-ново време в разработките на млади автори. М. Илиева поставя основни въпроси, свързани с противоречията и дискусиите, които се пораждаат при разглеждането на хайдутството. Един от проблемите е свързан с даваните на хайдутите названия от самата османска власт, които са разнообразни, но в много случаи не дават възможност от текста да се разбере дали става въпрос за прояви на въоръжена съпротива или за обикновено разбойничество. От управляващите и грабителите разбойници, и по-късните борци за национално освобождение са приемани и назовавани по един и същ начин. От друга страна, в някои документи се говори за мюсюлмани, които нападат и грабят свои единоверци. Техните прояви също ли трябва да бъдат определяни като хайдутски? Авторката разглежда причините за засилването и териториалното разпространение на хайдутството и навлизането му сред категориите население със специални задължения. Илиева стига до извода, че „разрастването на хайдушките прояви е пряко следствие от отслабването на централната власт, чиято основна опора по места – спяхийството – е обхванато от тежка социална криза. Съпътстващото всяка една феодална епоха „разбойничество“ се „радва“ на радушен прием в Османската империя, особено през третата четвърт на ХVІ век. Насилията и убийствата на

християни от разбойници мюсюлмани и обратно (...) стават неотменна част от всекидневието на румелийското население⁷.

Илиева поставя и въпроса „народни закрилници“ или „престъпници разбойници“ са българските хайдути. Тя акцентира върху това, че в по-голямата част от документите романтичната представа за представителите на това явление не се потвърждава. Не е индикирано и очакваното положително отношение от страна на самите българи към представяните за техни закрилници и отмъстителите. Точно обратното, има документи, в които населението съдейства те да бъдат заловени. М. Илиева обобщава, че „революционно-романтичната историографска постановка“ за хайдутите като закрилници и защитници на българския народ не издържа и че целите и на християните хайдути, и на мюсюлманите разбойници е една и съща – икономическа⁸.

След така направения историографски преглед на съвременните постановки и тези относно преосмисляне същностните характеристики на хайдутството, в настоящата статия ще разгледаме как е отразено това историческо явление в късите жанрови форми на домашните извори. Това са, от една страна, устните фолклорни кратки форми – пословици, поговорки, гатанки, наричания, клетви и пожелания. Другият основен източник, който коментираме, са писмените кратки форми, каквито са приписките.

Фолклорните къси жанрови форми досега са изследвани във филологически, етнологички, културологичен аспект. Но те могат да бъдат и исторически извор, полезен източник на информация, главно за отношението на народа към историческите явления и процеси, доколкото те са намерили отражение в този тип литература и с какъв знак – положителен или отрицателен, е това отношение.

Прегледът на публикуваните сборници с пословици и поговорки показва, че хайдутите се срещат в тях рядко. В сборника на П. Р. Славейков⁹, който е един от най-големите, има само пет случая, в които се среща думата „хайдутин“. Като в четири от случаите тя е употребена като синоним на престъпник, разбойник, бандит и крадец: „Хайдутинът винаги не краде, но ти винаги се пази“; „Хайдутин майка не храни“; „Хайдук от хайдука се не страхува“ и „Хайдутинът смили, търговеца смели“. В петия случай – „Хайдутин без ятак не може, ятак без хайдутин тоже“, не може да се определи ясно и конкретно отношение. Тази поговорка по-скоро разкрива информация, че хайдутите в дейността си имат свой помагачи и укриватели – ятаците.

В Славейковия сборник има и по един случай на употреба на синонимите „харамия“ и „хаирсзин“. Там героите също са представени като отрицателни и лоши хора и употребата показва негативното и дори пренебрежително отношение на народа към тях: „Харамия и с ботуши да шета из чаршията, пак никой чест му не дава“ и „Хаирсзинът е страхлив“¹⁰.

Интересен пример дава Ал. Теодоров-Балан в „Българска литература“ (1896 г.): „На харамията краката са къси“¹¹. Препратката към известната пословица „на лъжата краката са къси“ е повече от очевидна. В записания вариант

замяната на „лъжата“ с „харамията“ показва възприемането на двете думи като синоними.

Подобно е положението и с гатанките, където хайдутите също не са популярни. В най-големия сборник, „Български народни гатанки“¹², са публикувани общо 3546 загадки от цяла България. В едва една гатанка е използвана думата „хайдук“:

„Петима братя хайдук хванаха, в тъмница го метнаха“¹³. Отговор: пръстите на ръката, които хващат залька и го поставят в устата. От контекста, в който е използвана тук думата „хайдук“, също личи, че е възприемана от народния творец като име, с което се назовава лош човек, престъпник, чието място е зад решетките.

В подкрепа на това е и определението за „хайдук“ и „хайдут“, което дава Н. Геров в своя речник¹⁴, създаден през 1895–1904 г. В речника са включени цели 16 статии за тези и други производни на тях думи със същия корен. Значението на всички е „лош човек, разбойник, обирджия“ и в нито една няма и намек за „народен герой, закрилник и отмъстител“.

Ето как са представени хайдутите и хайдуците в речника на Геров: „Хайдук и хайдутин – човек, излязъл в гората с оръжие да пресреща людете и да ги обира, разбойник, харамия, хайдут“¹⁵. Геров дава и няколко примера на народни умотворения с тези две думи: „Без пушка хайдук“, „Хвани хайдука, доде не те е хванал“, „Карали хайдука на вешилото, а он гледа па нешто да украдне“, „Хайдуците у сред селото, а они ги тражат по планините“, „Хайдутин от хайдутина не ся срамува“, „Това ся вика майстория: хайдутин хайдутина да краде“, „На хайдутин и на крадец всякой има да дава“, „От попов син прокопсия няма: той става я гайдарджия, я хайдутин, я говедар“¹⁶.

Като синоним и на двете думи „хайдук“ и „хайдут“ Геров посочва думата „харамия“ („Невидим харамия е по-голям от кадия“) и производния от нея глагол, който днес не се е запазил, „харамувам“ = „работа, занаят на харамия, хайдутлук, хайдутство“¹⁷. А така също „разбойник“ и „влъхва“. Думата „разбойник“ днес е позната на всеки. Далеч по-интересна обаче е „влъхва“. В славянската религия това са жреци, гадатели, добри магьосници лечители. От тази дума произхождат „вълшебство“ и „вълшебник“. В Библията се говори за тримата влъхви, които посещават новородения Божи син Исус, за да му се поклонят и да му поднесат дарове. Каква е обаче причината за такава радикална промяна на значението на думата, та в края на XIX в. тя да се появява като синоним на „хайдутин“, „разбойник“ и лош човек. Трудно е да се каже, но със същото значение на „разбойник, обирник“ тя се среща още и в комедията „Службогонци“ на Ив. Вазов¹⁸.

Едно от възможните обяснения за тази промяна на значението на думата се опитва да даде проф. Иван Танев Иванов: „Влъхва – крадец, разбойник (израз на омразата на християнството към жреците-влъхви в персийската религия. Под влияние на християнството тази предхристиянска титла е добила отрицателен смисъл.)“¹⁹.

Пословиците и поговорките, в които е използвана думата „хайдути“, и синонимите ѝ „хайдуци“, „харамии“ и „хаирсъзи“, както вече стана ясно, са малко.

Доста по-голям е броят на гатанките, в които е използван синонимът „(х) арамия“. В девет от случаите той е в значението си на престъпник и по-точно на крадец, обирджия, от когото хората се страхуват: „Затворих, заключих, дома найдох харамия“, „Една баба затворила, заключила, па ув къшчи жив харамия нашла“, „Колкото да заключваш, харамията пак вътре“, „Стред куки керколко да е затворено, пак харамия ке найдеш“, „Си имаф една одая, я затвориф ката-нец по катанец, кога влегоф, си найдоф харамия“, „Имам една кукица, отсека-де, най-здраво затворена, пак арамия влегва“, „Отключвам, заключвам, греда дома, арамия наодвам“, „Отворих, затворих, па арамия, ов куки, па арамия“, „Надвор излегох, коа си влегох, арамия у куки найдох“²⁰. Отговорът и на де-ветте гатанки е: Слънцето.

При две други гатанки съдържанието текстово е сходно: „Си имам една църквица, немат ни дупка, ни прозурка, а нътре полна со арамии“, „Дзис дзис-досан, вар варосан, ко влегоф нътре, найдоф арамии“²¹. Отговорът е: тиквата със семената.

Думата „хайдутин“ се среща и в една гатанка, използвана като наричане по време на обичая „кумичене“ на Цветница. Едно от напяванията с гадаене какъв момък ще се падне на момата гласи: „През дол бяга цървул стяга. Що е то? – Хайдутин“²². А в един от вариантите, използван при възстановяване на обичая в Архитектурно-етнографския комплекс „Етъра“, в отговор на нарича-нето дружките на момата, за която се отнася то, отговарят жално: „Ооо, гор-кана тя!“ В Сборника на Ст. Стойкова тази гатанка наричане е записана в три варианта. Освен най-разпространения, другите два гласят: „Край Дунав бяга, цървули стяга“ и „Пушка гръмна край дъбрава“²³.

Наред с това в сборника е записана и гатанката: „Гонят го, мъчат го, то се не са вдава“. Отговор: ускок²⁴. В значението, с което е достигнала до нас, думата „ускок“ се използва за обозначаване на сръбските хайдути. В конкрет-ната гатанка се акцентира, че ускоците са преследвани и измъчвани, което дава основание да се предположи, че са лоши хора, престъпници.

Показателно е отношението на народа към хайдутите и в запазените клетви и благопожелания. Според една от тях, записана от възрастна жена от района на град Елена, за човек, на когото се мисли лошо, се казва: „Хайдутин да ти влезе в къщата!“²⁵.

Хайдутите като негативни персонажи са намерили своето място и в на-родните обичаи и обреди. В някои райони веднага след раждането на родилка-та не се разрешава да напуска къщата, „за да не я земнат хайдути“, или около постелята ѝ се очертава кръг с билки, за да не я нападнат злите сили – таласъ-ми, бродници и хайдути. В деня, когато майката за първи път излиза от къщи след раждането и отива с бебето в църквата, за да бъде кръстено, тя трябва да мине ниско пребрадена и да крие своето лице и това на детето, за да не ги срещнат и причакат „хайдукята“ и да ги урочасат с лошите си очи²⁶.

От посочените примери става ясно, че думата „хайдутин“ в доосвободенската и следосвободенската действителност сред народа се е използвала с негативен смисъл, като синоним на престъпник, разбойник, лош човек и дори нещо повече – човек, приравнен със злите нечовешки сили и духовете.

След направения преглед на разпространението на персонажа на хайдутите в късите жанрови форми възниква въпросът: Защо хайдутите в тях почти напълно липсват, а са се запазили в дългите поетични и повествователни форми – народните песни, преданията и легендите?

Един от възможните отговори е в жанровата им характеристика. Кратките форми не предразполагат към разгръщане на повествование със сюжет и динамика на действието. В тях няма конфликт между героите и не се търси неговото разрешаване. Те предават накратко минимум информация, максимално редуцирана откъм детайли, най-често сентенция, мъдрост, обобщение на натрупания чрез практиката народен опит. В тези безсюжетни жанрове няма как да се представи пълен образ на хайдутите. Но и в малкото пословици, поговорки, гатанки и клетви, където са се запазили, се вижда отношението на народния творец към тази категория лица. Това отношение е негативно и, от една страна, потвърждава тезата, че в периода преди Възраждането у нас хайдутството съществува във формата му на средновековно разбойничество. В същото време обаче от историческите извори и документи се знае, че още през XVI век има прояви и на политическа ангажираност на хайдутството и неговите представители. В края на XVI век в българските земи, Влашко и Банат действа Новак. През 1594–1600 г., отначало с Дели Марко, а след това под командването на влашкия княз Михаил Храбри, той воюва с османците, за да се издигне до войвода и командир на войска.

Сто години след Новак хайдутите вземат участие в австро-османската война в края на XVII век. Двамата войводи – Карпош и Страхил, действат в помощ на австрийската армия в северните и североизточните части на Македония. Карпош овладява Крива паланка и Куманово и е обявен от австрийския император Леополд I за „крал на Куманово“. Страхил пък става войвода на Ниш.

Сведения за хайдутите, действащи начело на организирана антиосманска съпротива в края на XVII век, има и на юг от Стара планина. От началото на 90-те години в района на Пазарджик, Панагюрище и Копривщица действа с дружината си Балчо войвода. Според историческите данни преди да стане хайдутин, той е началник на отряд сеймени, чиято задача е да преследват и убиват хайдутите. В заповед от първата половина на октомври 1689 г. се информира, че „Балчо заедно с войводите си шетал из каза Татар Пазарджик, избивал хора, ограбвал имущества и нямат край подобните му метежи и разбойничества“²⁷. В заповедта се нарежда на местното население да съдейства за залавянето на Балчо и хората му. 18 години по-късно, в султанска заповед до градоначалника на Белградчик от януари 1708 г. се съобщава, че в околностите на Кюстендил и Щип се е появил хайдутинът Балчо със своите бунтовници, които върлували

и причинявали щети на мюсюлманите²⁸. За съжаление няма информация за края на този хайдушки войвода.

От посочените примери става ясно, че макар и в кратките фолклорни форми българските хайдути да са представени изцяло като негативни герои – разбойници, престъпници, грабителни и убийци, в действителност част от тях са и положителни личности. Те съвпадат с образа на народни закрилници и дори нещо повече. Личности като Новак, Карпош, Страхил и Балчо още в XVI–XVII век се доближават до национално осъзнатите възрожденски революционери, носители на идеята за организирана освободителна борба в българските земи.

Наред с представените фолклорни източници другият тип извори, които ще подложим на анализ в настоящото изследване, са приписките, специфичен жанр в нашата средновековна и възрожденска книжнина. По дефиниция те се определят като „разнообразни извънтекстови добавки в ръкописни и старопечатни книги“²⁹. Терминът „приписка“, със значение на допълнителен, добавъчен запис извън основния текст на ръкопис или печатна книга, навлиза в българската историческа, литературна и археографска теория и практика в средата на XIX в. Като синонимни често се употребяват и термините „запис“ и „бележка“, но невинаги точно се определя научното съдържание, вложено в тях³⁰. Като едни от най-надеждните свидетелства за битието и психологията на отделната личност и за цялото общество през Средновековието те са и история, и литература, чийто език в най-висша степен индикира епохата. Неслучайно в специализираните изследвания се изтъква, че този тип маргиналии са носител на разностранна историческа информация, която често е дори по-значима от онази, която предлага съдържанието на основния текст³¹. Според Н. Аретов обаче приписките и летописните бележки могат да бъдат разглеждани и като част от българската национална митология. „В този контекст те са успоредни и се допълват с други текстове за същите, сходни или аналогични исторически процеси – агиографски, фолклорни, литературни, публицистични, исторически текстове и т.н. Една значителна част от тях, целенасочено изведена на преден план (...), изгражда една хомогенна картина, един целенасочен разказ, смятан за необходим и централен за българската национална идентичност“³². Трябва да се уточни, че акцентът на Аретов е насочен към приписките, отнасящи се до „похитената вяра“³³, и в частност до тези за насилственото ислямизиране в българските земи. Но авторът извежда въпроса за проблематичността на този тип писмени извори от гледна точка на това, че приписките се създават от „доминиращи социални групи“.

„Във всяко общество съществуват доминиращи и маргинални мнения и гласове, които нямат равен достъп до публичното пространство... Доминиращите социални групи успяват да наложат своите мнения... Те формират у общността манталитет, който е най-голямата преграда пред маргиналните гласове... В никакъв случай не можем да сме сигурни, че до нас са достигнали гласовете на всички слоеве от обществото от XIX век, а да не говорим за по-ранните епохи. Интелигенцията, която има претенциите, че говори от името на всички,

на целия колектив, като че ли по-скоро налага *своето* мнение на останалите и го огласява от тяхно име. Би било наивно да смятаме, че сме чули гласовете на най-горните прослойки на обществото... Още по-недалновидно би било да се смята, че познаваме гласовете на необразованите хора от селата, а дори и от градовете... Всички тези уточнения са насочени към обективни и неизбежни особености на днешното възприемане на миналото... Целта им е да предпазят от наивното убеждение, че до нас достига в автентичния си вид цялото многогласие на миналото. То е редуцирано още от съвременниците, а след това и от изследователите и популяризаторите³⁴.

Съдържанието на приписките е богато и разнопосочно. Те отразяват мисли, чувства, настроения, вълнения, факти, случки и събития, важни за човека, който ги е записал. Един дори най-общ преглед на тези кратки текстове сочи, че в тях се дава информация за природни явления, бедствия и катаклизми, епидемии, болести и мор по хората и добитъка, исторически събития, значими както за населеното място общо, така и за конкретното семейство. В приписките стоят записи за умрели домашни животни и записи за починали членове на семейството на пишещия – съпруга, деца и внуци. Наред със съобщения от микросвета на селянина стоят записи и за събития от големия макросвят – войни, превзети крепости и градове, убити владетели, чумни епидемии и др. Обикновените хора пречупват през призмата на собствените си чувства и мисли световните и обществените случки и събитията. И онези от тях, които сметнат за достатъчно важни, за да бъдат запазени за поколенията, записват върху белите полета по страниците. Това, което обединява всички съобщения в приписките, е тяхната значимост за човека, който ги е оставил. Една част от приписките се оставят от авторите на основния текст на книжното тяло и се наричат „първични“³⁵, а други са оставени от ползвателите на книгата или ръкописа и се определят като „вторични“³⁶.

Приписките могат да бъдат определени като своеобразен дневник на българите от онова време. В този смисъл мястото, което намират хайдутите като тема и сюжет в тях, е белег за значимостта, която се отдава на това историческо явление от страна на обикновените българи.

Изхождайки от наложеното и утвърдено през Възраждането твърдение, че хайдутите от първата половина на чуждото владичество са народни герои, закрилници и отмъстителни, това означава, че разкази или поне лаконични съобщения за тях и за подвизите им трябва да бъдат често срещани във вид на приписки по страниците на ръкописите от онова време.

Какво е действителното положение и потвърждава ли се тази хипотеза на практика ?

Най-старата приписка, която изследователите отнасят до хайдутите, е от годините на покоряването на Балканите под османска власт. Тя е кратка и гласи: „1454 г(одина). В тази година Мехмед цар плени Радич, български войвода в София“³⁷. Съобщението е написано само година, след като османците превземат Константинопол, и със съдържанието си повече поражда въпроси

отколкото дава отговори. Основният въпрос, разбира се, е: „Кой е този Радич и с какво толкова е бил известен и прочут, та срещу него да тръгне самият османски султан?“. Въпросът за личността на Радич е важен не само и единствено за изясняване на неговата персона, но и за поставяне на долната граница на появата на хайдутството в българските земи.

Голяма част от учените приемат Радич като хайдушки войвода, а някои допускат, че може да е бил управител на Софийската крепост, борил се със завоевателите. Един от първите български историци, които приемат Радич за „безспорен хайдутин“³⁸, е Иван Пастухов, секретар на Българското историческо дружество, автор на учебници по история и научни трудове през първата половина на XX век. За Радич като хайдушки войвода говори и Бистра Цветкова: „След падането на Цариград и във връзка с похода на Мехмед II срещу Сърбия, българите около София и по-специално български хайдутин със своя войвода Радич вероятно отново се борят с оръжие в ръка, в тила на заетата в Сърбия османска армия, ако се съди от лаконичната приписка по залавянето на този смел българин от самия султан. Очевидно освободителният опит ще да е бил значителен, за да се намеси самият султан, а това от своя страна е още едно ярко свидетелство за непомирната народна сваят на българите“³⁹.

Според Ив. Тютюнджиев пък „вероятно става въпрос за предводител на хайдутин, който организира отчаян опит за освобождение в Софийско в средата на XV век. Логиката подсказва, че събитията са свързани с превземането на Константинопол и похода на Мехмед II срещу Сърбия. Показателен е фактът, че действията на Радич се локализира по трасето на т.нар. Военен път, по който се движат османските войски. Може да се приеме, че хайдутите използват ангажираността на завоевателите в сръбските земи и предприемат действия в техния тил. Обстоятелството, че се подчертава ролята на самия султан, дава право да се мисли, че действията на Радич и неговата хайдушка дружина застрашават сериозно устоите на османската власт“⁴⁰.

Преди да се наложи като обозначаваща хайдушки главатар обаче, думата „войвода“ означава военачалник или е титла, давана на управител на малък град или област. Като при това тази дума не се използва само за означаване на българи. В „Похвално слово за Евтимий“ „войвода“ е използвана по отношение на двамата главни герои антагонисти. Евтимий е сравнен с „доблестен воевода, който напълно не дава гръб, макар да е победен от вразите, а след като събере сили, побеждава“⁴¹. А противникът му е назован „войводата турчин, когото султан (Баязид) постави да управлява града“⁴², т.е. тук думата „войвода“ не е национално определяща, нито посочва отношение – положително или отрицателно, от страна на назоваващия към обекта на назоваване.

В Тълковния речник на българския език „войвода“ се посочва с три значения. Наред с най-известното значение „предводител на хайдушка чета или дружина по време на турското робство“, като второ и трето значение са отбелязани „военачалник“ и „през Средновековието – управител на град, малко княжество в някои славянски и балкански страни“⁴³.

Твърде възможно е подобно на Косан, Радан, Хрищян и други познати от народните предания и легенди български герои, Радич също да е от последните български военачалници, защитавал своя роден край от нашествениците и останал в народната памет. По-важният въпрос обаче е: Има ли основание Радич да бъде наречен хайдутин? И ако „да“, какво значение се влага в това понятие.

Според автора на настоящото изследване Радич не е хайдутин в класическите измерения на това определение, поради няколко причини: на първо място, в чисто понятиен план, по това време, думата „хайдутин“ все още не съществува в българския език. Тя се появява и утвърждава през XVI век, когато навлиза в нашия език от унгарския, според една от наложилите се тези, след контактите на османците с унгарските земи⁴⁴.

На второ място, след нейната поява, думата „хайдутин“ е заредена с изцяло негативно съдържание. Тя служи за обозначаване не просто на хора извън закона в Османската империя, а е синоним на „бандити“, „престъпници“, „разбойници“, като с тази семантика се използва не само от представителите на османската власт и обикновеното мюсюлманско население, но и от българите. В това ни убеждават още и фолклорните извори, и пътеписите на чуждите пътешественици. Французинът Бертрандон де ла Брокиер, преминал през нашите земи в 1433 г., пише, че Ихтиманските възвишения били свърталище на хайдутини и там османците се чувствали много несигурно. За подобно нещо той свидетелства и при преминаване през част от Южна България: „На излизане от Филипополи (...) стигнах подножието на една планина. Преспях в едно село, разположено в планината, до голяма гора. Тъй като преминаването през нея, изглежда, е било опасно, заради живеещите там разбойници и убийци, Турчинът наредил всеки, който би желал да се настани там, да бъде свободен“⁴⁵. Като лоши хора, разбойници и престъпници продължават да описват хайдутите и останалите европейци, преминали през XV–XVII век по нашите земи.

В опитите да открият произхода на мистериозния Радич, някои изследователи са склонни да го обявят за представител на средновековната българска аристокрация. Едно от твърденията е, че Радич от приписката е Радик, за когото пише френският медиевист Шарл дю Канж. „Радик Санкон, син на Сенко и внук на Младен, родом от Загора, който имал големи имения в графство Хелмо“⁴⁶. Дю Канж уточнява също, че Радик е зет на Георги Страцимир и владее земи между Скопие и София в периода 1399–1403 г. К. Иречек споменава Радич, който поддържал претендента за османския трон Мехмед във войната срещу братята му. Той отбелязва: „В Мохамедовата войска се отличили сърбите, които под водителството на Георги Бранкович, Радич Челник, Шаин и Михаил се разположили на лагера си „под Витоша на Искър“. След битката при Чамурли в Одрин дали клетва за вярност на новия султан пратениците на Мирчо, на морейските владетели и на българските боляри“⁴⁷. Според Иречек до този момент Радич живее в Дубровник, където е управител на имението Веляци. След битката при Чамурли и победата на Мехмед в знак на признател-

ност, последният му отстъпва управлението на София. Като войвода на тази крепост той се задържа до 1454 г., когато е убит от османския владетел.

В подкрепа на тезата за Радич като управител на Софийско се привежда и написаното от Йордан Хаджиконстантинов-Джинот. Описвайки село Сопот, Джинот уточнява: „Сопот има кущи 10. Разорен манастир на Радича, войвода българскаго, и крепост негова“⁴⁸, т.е. за него се говори като за войвода със собствена крепост, а не като за хайдутин, живял в гората и извършвал спорадични набези с дружината си.

Тезата, че Радич е аристократ и управител на Софийска област обаче, не се подкрепя от изворите, документите и известните днес факти. Още при султан Мурад II е наложено администриране на българските земи и Софийска област е превърната в санджак с изцяло османско управление⁴⁹, т.е. по това време няма как там да е имало български аристократ, който да е бил оставен да управлява родовите си владения.

Приписката за Радич дълго време се приема за първия известен български текст, в който се говори за хайдутин. Но в самата приписка, както стана ясно, се говори за войвода, не за хайдутин.

Какво е положението с „присъствието“ на хайдутите в останалите достигнали до наши дни средновековни приписки?

В сборника „Писахме да се знае“⁵⁰ са включени 373 приписки, отнасящи се до периода XV–XVII век. По своето съдържание те са разнообразни като тематика. В тях се говори както за общочовешки и общобългарски проблеми, така и за случки, свързани със семейството, бита и поминъка. Приписките указват, че повечето събития на макро- и микрообществено ниво са отразени по-кратко или по-пространно, по празните места на ръкописите и книгите, т.е. ако хайдутите са играли значима роля в живота на българския народ, ако са онези народни герои, закрилници и отмъстителни, за каквито са представяни през Възраждането, техните подвизи и дела би трябвало да са отразени като пример за възхищение, героизъм и подражание. Каква е реалната ситуация обаче?

В „Писахме да се знае“ приписките за хайдути от периода XV–XVII век са само три, като две от тях не са класически приписки, а са част от „Исторически бележник“, една не народна, а авторска творба, съставена на базата на устния разказ на Рада Казалийска, записан от сина ѝ Христо Поппанталеев през 1886 г.

Едното от съобщенията в „Бележника“ е представено като народно предание за брат и сестра – Милян и Милица. Братът е потурчен и идва в родното си село като еничар. Но под влиянието на сестра си хвърля чалмата и се връща обратно към вярата си. „Още на другия ден дойдоха разярени турци, хванаха Миляна, разпитаха го вярно ли се отказва и той потвърди това категорически. Тогава по най-жесток и мъчителен начин го убиха пред къщата на баща му, а Милица хванаха и я заводеха в Смилян да я правят млада кадъна. Но какво стана? От селото се събраха много млади буйни момци, начело с дядо Смилян,

стигнаха хубавата Милица, отнеха я от турците, избиха ги, а те хванаха гората и станаха върли хайдути и де кого срещнеха турчин, все го убиваха. С. Голямо Райково 9 май 1683 г.⁵¹.

Второто съобщение също е свързано с ислямизационните процеси в това село: „Един петъчен ден, на втория ден след Голяма Богородица, откъм местността Кралев камък се зададоха и влязоха в Райково ного въоръжени българи, начело с войводите Мирчо войвода и Дойчин войвода – от Райково, Добрик войвода – от Езерово, Димо войвода – от Устово, Стоян войвода – от Очиново, Вълкан войвода – от Пещера, Велко войвода – от Левочево, Витан войвода – от Кутлево, Чило войвода – от Петково и Дерю войвода – от Беловидово. Те заобиколиха джамията и хванаха Селим ходжа и всички турци, молеши се в нея. Ходжата жив набодоха на кол, който поставиха на същото място, където бяха избити райковските българи, а турците изклаха. Властта не посмя да преследва бунтовниците, а мълчаливо преглътна това отмъщение на юначните българи. След това турците не се осмелиха да преследват вече българското население“⁵².

В тези две съобщения хайдутите действително са представени като отмъстителите и защитници на народа от тази част на Родопите. Съобщенията обаче, макар и в сборник с приписки, са представени не върху страниците на книга, а под формата на записан устен разказ, и то чак през 1886 г. И макар в тях да се претендира, че те разказват за събития отпреди 200 години, като в първото дори е фиксирана и точна дата, устното предаване на информацията ги изважда от категорията на класическите приписки. Устният характер не дава възможност да се установи с точност дали съобщенията са от посоченото време, както и дали изобщо са достоверни и не са плод на измислица.

От друга страна, през последните години все повече историци и изследователи обявяват „Исторически бележник“ като фалшификат и исторически извор с измислено от автора съдържание, на което изобщо не трябва да се има доверие и информацията в него да не се приема за достоверна, дори и в минимална степен.

Третата приписка в „Писахме да се знае“, отнасяща се до периода XV–XVII век не е свързана с хайдути, а с разбойници. Тя е дело на свещеник Стоян и е записана върху страниците на четвроевангелие от края на XVI век. Текстът ѝ гласи: „Да се знае кога дойдоха разбойници в село Брес, та разбиха храма „Св. Никола“, та влезоха, та обраха всички потреби извътре, та остана само това евангелие...“⁵³. От този текст обаче не може да се определи какви са описваните разбойници по националност и верска принадлежност. Като се има предвид, че са извършили нападение над християнски храм, най-вероятно е да са мюсюлмани. В същото време обаче от народните песни става ясно, че и хайдути българи са извършвали нападения над храмове и свещенослужители.

Наред с тези три приписки, за периода XV–XVII век извън сборника „Писахме да се знае“ бяха открити още няколко, в които се среща думата „хайдути“ или които със своето съдържание отвеждат към това явление. Приписка

от Номоканона на Погановския манастир свидетелства, че в последната четвърт на XVII в. в Трънско се появява дружината на Голчо войвода. „В това време загина дяк Врабечки, от сеймени знеполски, половината от тях се бяха разбунтували, беше им войвода Голчо от Главановци в лето 1689⁶⁵⁴. Времето на появата на този войвода съвпада с поредната австро-турска война. Възможно е след пораженията на османските войски част от сеймените да са проявили неподчинение, да са напуснали войската и да са се превърнали в разбойници и грабители, а войвода на една от тези дружини да е бил и въпросният Голчо. Информацията за този неизвестен хайдушки войвода е оскъдна и противоречива. Наред с приписката, където е представен като водач на грабители и престъпници, в други извори с четата от „знеполски сегмени (имат се предвид **сеймени**) хайдуци⁶⁵⁵ той помага на австрийските войски и с тях участва в изграждането на Трънския манастир в края на XVII в.

Думата „хайдук“ е регистрирана и в Обретенския сборник, писан от книжовника Обретен Ганю в село Щръклево, Русенско. Разказвайки за войната между двама заможни турци – Бурунсуз Ахмед ага и Мехмет ага, авторът пише: „Чи имаше а(га) Исмили Алиен хайдукъ чи шти утидут кадуту челеби аговат сина, чи утиди да бии Бурнусузовите хора⁶⁵⁶ („Имаше там един Исмаил Али хайдук, който отиде откъм страната на Челеби аговия син и отиде да се бие срещу хората на Бурнусуза“).

На друго място в същия сборник четем: „Динтату Асланъ увлу беши хайдук по сичкию кадалакъ, чи додуха ф селу, кондисаха, чи направиха сичкуту бербатъ, чи станахме да бегами...“⁶⁵⁷ („Асланоглу Динтату който хайдутуваше из целия окръг. Дойдоха и се установиха в село, направиха всичко на бербат, та тръгнахме да бягаме.“)

От двете приписки става ясно, че с думата „хайдути“ са обозначени не българи, а мюсюлмани. Като във втория случай те са носители изцяло на характеристиките на престъпници разбойници.

Това са откритите приписки, отнасящи се до хайдути в периода XV–XVII век. Причините за малкия им брой може да се търсят в няколко посоки като например липсата на достатъчен брой печатни книги към този период и неграмотността на голям брой от българското население, особено по селата. Но въпреки това няма как да бъде обяснен фактът, че приписките за умрели домашни животни, падащи опашати звезди и битки между османските и европейските владетели са десетки пъти повече от тези за хайдутите, за които може да се каже, че почти изцяло липсват. И причината за това не е, че хората са се страхували да пишат за хайдутите, защото по-късно, през XVIII и XIX век такива приписки се появяват, макар също да не са много. Но и тогава те не са за хайдути народни герои, а за хайдути разбойници, грабители, насилници и убийци.

При разглеждане на присъствието на хайдутите в приписките прави впечатление, че след приписката за Радич, който обаче е наречен „войвода“, а не „хайдути“, следващите приписки за лица, назовани именно „хайдути“ са

чак от XVII век. Това дава основание да се предполага, че именно тогава това название придобива широко разпространение, като се използва паралелно с „разбойници“, „харамии“, „размирници“ и „бунтовници“. В подкрепа на това са и османските извори и документи, които тук не са предмет на разглеждане. В тях също честата употреба на думата „хайдут“ за обозначаване на лица, поставени извън закона, започва от XVII век. Дотогава се използва основно думата „разбойници“ и други османски думи: левенти, хаирсъзи, ешкия. Отново от османските документи става ясно още, че думата „хайдут“ не е фиксирана като определение, отнасящо се само до категория лица от българската част на населението в Османската империя. Като хайдут са назовавани и част от мюсюлманите. Един от тях, Бендо Али, напада Битолския затвор и освобождава затворниците⁵⁸. В документ от пролетта на 1565 г. се съобщава, че разбойническа дружина, съставена от мюсюлмани, начело с Гази и Курт в Охридско и Дебърско „грабела децата на мюсюлманите с цел да ги продават“⁵⁹. Още по-категорично това е посочено в документ от 28 декември 1577 г., в който се съобщава, че петима мюсюлмани – Хасан и Хюсеин, и техните синове Хазър, Али и Арслан от Акчехисарско – „сдружили се с няколко бунтовнически села, нападали, грабели имоти и заробвали мюсюлмански жени и деца и имали обичай да ги продават във вътрешността на страната“⁶⁰. И ако в посочените два документа мюсюлманите са назовани разбойници, то в трети такъв, от 1614 г. отново се говори за мюсюлмани престъпници, които обаче вече са назовани хайдут. От разказа за тях обаче става ясно, че те са потомци на християни. „Ислямизираните хайдут Мехмет, Курд, Прифт и други (...) убили спахията Али, неговите братя Хасан и Хюсеин, неговия стрико Меми Ходжа и неговите слуги Бали и Мустафа, след това му ограбили и запалили къщата, а стадото овци не му отнели, а го изклали. После тези хайдут се говели да убият и новия спахия Синан“⁶¹.

Както става ясно, хайдутите и разбойниците далеч не са само българи, а и турци мюсюлмани. А в някои случаи хайдушките дружини са дори смесени. И ако приемем, че българите хайдут са излизали в гората, за да отмъщават за неправди и злочестини, нанесени им от покорителите османци, то срещу кого и за какво са излизали хайдутите мюсюлмани?! Това още веднъж идва да потвърди, че хайдутите през втората половина на XV–XVI век не съществуват в битието си на народни герои, закрилници и отмъстител. Те фигурират като разбойници, чиято престъпна дейност се разпростира не само над османците, но и над хората от собствения им народ, както свидетелстват редица султански заповеди от XVI в. Това може да е и причината да бъдат почти изцяло игнорирани от народен тип литература, каквато са приписките.

Друг съществен въпрос е: защо хайдутите липсват в приписките, а са запазили и са се превърнали в едни от основните герои във фолклора ?

Едно от възможните обяснения е, че в приписките авторите записват само онова, което смятат за важно или необикновено: опашати звезди, агне с три крака или с две глави, смъртта на владетели или важни битки, както и

важни дати, и случки от историята на семейството и рода. Очевидно съществуването на разбойниците в онзи период не е приемано като изключително, а за ежедневно, и хората не са смятали за необходимо да го увековечават за поколенията чрез мастилото и писаното слово. Що се отнася до това как хайдутите разбойници проникват и се задържат трайно във фолклора, там нещата са по-сложни. Народната памет няма чувството за пространствена и времева ограниченост и мярка на индивидуалната памет. При нея усещането за значимост и важност на събития и герои е по-различно, често съвсем нелогично и противоречиво. Достатъчно е да споменем трансформацията на султанския васал Крали Марко, който незаслужено е издигнат до пиедестал на герой в юнашките песни в целия южнославянски балкански фолклор. В случая с хайдутите може само да се предполага как те се задържат във фолклора до степен да имат цял свой епос. Едно от възможните обяснения е, че в условията на чуждо владичество възниква нужда от актуализиране на героичните стереотипи във фолклора. И на основата на вече съществуващите юнашките песни и герои се появяват тези за новите герои на епохата, които, макар и приемани отрицателно от народа, се появяват, за да запълнят една празнина в народната памет. Това, от своя страна, кореспондира с различните тези и твърдения за произхода на хайдушкия епос и неговата степен на историчност.

Един от първите фолклористи, М. Арнаудов, смята, че „истински исторически песни, породени като пряк отзвук от събития и съдби на лица, има у нас удивително малко, и то изключително за най-ново време“. А хайдушкият епос „остава само в твърде условен смисъл исторически документ“⁶².

На противоположното мнение са Й. Иванов, според когото хайдушките песни са най-тясно свързани с хайдушкото движение в българските земи под османска власт⁶³, и Д. Осинин, за когото песните са своеобразен летопис на хайдушкото движение. „Писана история нашето хайдутство няма... Народните песни са едничката дума за нашите хайдути, едничка засега тяхна история, блуждала по памет през времето, а по-късно хваната в мрежите на писмото. И ако за тях не можем да напишем истинска история на хайдутството – можем да нарисуваме картината на неговия живот“⁶⁴.

Ст. Стойкова приема с известна условност историзма в хайдушките песни. Тя смята, че хайдушките песни се създават като епически, но след това се доближават до историческите. Но въпреки това според изследователката „документална достоверност в тях не се постига, поради природата на народната песен като художествена творба“⁶⁵.

Подобна е тезата и на Н. Ненов, според когото историзмът „едва ли е от присъщите черти на хайдушките песни. Отношението на хайдушките песни към актуалната действителност не може да се сведе само до отразяване на реално събитие или герой. Хайдушките песни, битувачи като епос, притежават свое епическо пространство и време, несъотнесими с реалния свят“⁶⁶.

Според Т. Моллов пък „в хайдушките песни „съжителствуват в единна и непротиворечива система реални (или познати от историята) лични имена,

топоними и реалии от живота наред с условно изчистени сюжетни ситуации (устойчиво повтарящи се в много песенни варианти топоси)⁶⁷. Това дава основание на изследователя да говори за „специфична историчност“ и „недооценени исторически корени“ на хайдушкия епос. Всъщност може би корените на хайдушкия епос трябва да се търсят дори още по-назад във времето, в предхристиянската езическа митология и обредност.

Според фолклориста през Възраждането „запазените и събрани песни, предания и легенди очертаха границите на етноса и го представиха на културната общественост, като се опитаха да изведат именно чрез фолклора чертите на етничната ни самоценност. Реалността, моделирана в робските векове не само от обществено-политическия и икономически живот на селищните организми, а и от техните фолклорни „видения“, му даде основания да повярва във възможността за организирането, осъзнаването и революционизирането тъкмо на хайдушките чети“⁶⁸, отбелязва в изследването си Моллов.

Хайдутите разбойници от XV–XVII век привличат обикновените хора от народа със своето дръзко поведение, с непокорството и най-вече с това, че са единствените, които се осмеляват в онези условия да се опълчат срещу завоевателите. Нищо, че жертви на техните нападения, грабежи и убийства често стават и българи. Един народ винаги, а още повече в условията на чуждо владичество, има нужда от герои, на които да се възхищава. Като изобщо не е задължително тези герои да бъдат непременно и винаги положителни. В същото време, като наследници на героите на юнашките песни, хайдутите получават част от техните характеристики, отнасящи се основно до хиперболизиране на физическите им качества и умения. Така представените в ранните хайдушки песни герои са едновременно реални лица от живота и измислени или обобщени художествени типажки. И тази двойственост на персонажите е една от причините фолклорните извори да не бъдат приемани като достоверни и при тяхното използване и анализ да се изисква проявяване във висока степен на критичност.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Цветкова, Б. Хайдутството в българските земи 15.–18. век. Т.1. София, 1971.

² Гандев, Хр. История на България. София, 1961.

³ Георгиева, Цв. Антиосманската съпротива на българите през XV–XVII век. – Исторически преглед, 3, (1981), 3–20.

⁴ Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви. София, 1986.

⁵ Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Нови данни за хайдутството в българските земи през XVI век. – Военноисторически сборник, 5, (1987), 63–71.

⁶ Мутафчиева, В. Кърджалийско време. София, 1993.

⁷ Илиева, М. „Разбойниците/хайдутите“ и централната османска власт през втората половина на XV – 80-те години на XVI в. – В: Стандарти на всекидневието

през Средновековието и Новото време. Сборник с материали от Първа и Втора научни кръгли маси, Жеравна 12–13 май 2009 г., Велико Търново 15–16 октомври 2010 г. Велико Търново: Фабер, 2012, 409–421.

⁸ Пак там.

⁹ **Славейков, П. Р.** Български притчи или пословици и характерни думи. София, 1972. с. 516.

¹⁰ Пак там, с. 517.

¹¹ **Теодоров-Балан, Ал.** Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища. Дял I. Устна словестност. Пловдив, 1896.

¹² **Стойкова, Ст.** Български народни гатанки. София, 1970.

¹³ Пак там, с. 120.

¹⁴ **Геров, Н.** Речник на българския език. Фототипно издание. Т. 5. София, 1978, с. 481.

¹⁵ Пак там, с. 481.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Пак там, с. 486.

¹⁸ **Вазов, Ив.** Избрано. Т. 2. Службогонци. София, 2009, с. 616.

¹⁹ **Иванов, Ив. Т.** Речник на стари и диалектни думи с предполагаем български произход. – Protobulgarians.com. <http://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Dialektni%20dumi%20-%2021%20may%202007/Dialektni%20dumi%20-%20ABV.htm>.

²⁰ Пак там, 119–120.

²¹ Пак там, с. 188.

²² **Арnaudов, М.** Припевки за Еньовден. – Във: Вековно наследство: Българско народно поетическо творчество. София, 1976.

²³ **Стойкова, Ст.** Български народни гатанки..., с. 347.

²⁴ Пак там, с. 347.

²⁵ Информацията е от теренно проучване, проведено на 12.10.2019 г. Анкетираният е Веска Димитрова от с. Дрента, община Елена, възраст – 76 години.

²⁶ **Стоянова, С.** Традиции и обичаи при раждане. – Literatura.Documentite.com. <https://literatura.dokumentite.com/art/tradicii-i-obichai-pri-rajdane/486/p2>.

²⁷ Енциклопедичен речник Кюстендил. БАН. София, 1988, с. 41.

²⁸ Пак там.

²⁹ Scripta Bulgarika: дигитална библиотека за старобългарска книжнина. – <http://scripta-bulgarica.eu/bg/terms/pripiska>

³⁰ Вж. предговора на Б. Райков в: **Христова, Б., Караджова, Д., Е. Узунова.** Бележки на българските книжовници X–XVIII век. Т. 2. XVI–XVIII век. София, 2004, 3–4.

³¹ Вж. по-подр. **Мутафова, К.** За комплексния анализ на приписките (начални бележки). – Във: Факти и мистификации в старите текстове. Съст. и предговор Б. Христова, Е. Узунова. София, 2011, 47–59.

³² **Аретов, Н.** Гласовете на миналото: факти и митове. – Във: Факти и мистификации..., 23–46.

³³ Пак там.

³⁴ Пак там.

³⁵ Scripta Bulgarica...

³⁶ Пак там.

³⁷ **Стојановић, Л.** Српски родослови и летописи. Гласниг српског ученог друштва. Кн. 53. Београд, 1883, с. 90.

³⁸ **Пастухов, Ив.** Българска история, т. II. Уредба на Второто царство. Турска власт. Възраждане. София, 1943, с. 462.

³⁹ **Цветкова, Б.** Опазване на българската народност и изяви на народностното съзнание през XV–XVIII век. – В: Електронна библиотека по архивистика и документалистика, раздел Статии. София, 2015. – http://www.electronic-library.org/articles/Article_0229.html.

⁴⁰ **Тютюнджиев, Ив.** История на българския народ XV–XVIII век. Велико Търново, 2017, с. 523.

⁴¹ **Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев.** Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София, 1971.

⁴² Пак там.

⁴³ **Буров, Ст., П. Пехливанова.** Малък тълковен речник на българския език. Велико Търново, 1998, с. 65.

⁴⁴ За произхода на думата „хайдути“ има две предположения. Първото е, че тя идва у нас заедно с османците още по време на тяхното нашествие. Защитниците на тази версия извеждат произхода на думата от арабското “had” и османското “hai-da”. Втората версия е, че думата навлиза по-късно, през XVI в. и има унгарски произход, като първоначално в унгарския език тя означава „гоначи на животни при лов“. След това с нея започват да се назовават защитниците на граничните райони, които първи влизат в досег с османците. При контакта си с унгарците османците внасят и разпространяват думата „хайдути“ и в останалите балкански земи, сред които и българските. Повече по въпроса за дебатите по темата вж: **Тютюнджиев, Ив.** История на българския народ XV–XVIII век. Велико Търново, 2017, 514–516.

⁴⁵ Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век. София, 1975, с. 55.

⁴⁶ **Дю Канж, Ш.** Византийска история. София, 1992.

⁴⁷ **Иречек, К.** История на българите. София, 1978, с. 410.

⁴⁸ **Хаджиконстантинов-Джинот, Й.** Българин съм. Велико Търново, 1993, с. 101.

⁴⁹ **Градева, Р.** Административна система и провинциално управление в българските земи през XV век. Българският XV век. София, 1993.

⁵⁰ **Начев, В., Н. Ферманджиев.** Писахме да се знае. Приписки и летописи. София, 1984.

⁵¹ Пак там, с. 283.

⁵² Пак там, с. 285.

⁵³ Пак там, с. 31.

⁵⁴ Пак там, с. 82.

⁵⁵ **Митова-Джонова, Д.** Археологически паметници на Пернишки окръг. София, 1983, 167–169.

⁵⁶ **Стоянов, М., Хр. Кодев.** Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. София, 1960, 43–44.

⁵⁷ Пак там.

⁵⁸ **Цветкова, Б.** Хайдутството в българските земи..., с. 139.

⁵⁹ **Петров, П.** Непокорни поданици на султана. София, 1995, с. 19.

⁶⁰ Пак там, с. 20.

⁶¹ Пак там.

⁶² **Арнаулов, М.** Български народни песни. ч. II. Епос. Предговор към изданието. – Електронно списание LiterNet, адрес: <https://litenet.bg/publish9/marnaudov/index.html>

⁶³ **Иванов, Й.** Български народни песни. София, 1959.

⁶⁴ **Осинин, Д.** Хайдутството в народните песни. – В: Българско народно творчество. Т.2. София, 1961, 6–7.

⁶⁵ **Стойкова, Ст.** За историзма на хайдушките песни. – Във: Фолклор и история. София, 1982, 142–148.

⁶⁶ **Ненов, Н.** Българска хайдушка епика. София, 1999, 11–17.

⁶⁷ **Моллов, Т.** Хайдушките песни – между Средновековието и Възраждането. – Електронно списание LiterNet, адрес: <http://litenet.bg/publish/tmollov/haidut.htm>.

⁶⁸ Пак там.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Аретов, Н. Гласовете на миналото: факти и митове. – Във: Факти и мистификации в старите текстове. Съст. и предговор Б. Христова, Е. Узунова. София, 2011 [Aretov, N. Glasovete na minaloto: fakti i mitove. – Vav: Fakti i mistifikatsii v starite tekstove. Sast. i predgovor B. Hristova, E. Uzunova. Sofia, 2011].

Арнаулов, М. Български народни песни. ч. II. Епос. Предговор към изданието. – Електронно списание LiterNet, <<https://litenet.bg/publish9/marnaudov/index.html>> [Arnaudov, M. Balgarski narodni pesni, ch. II. Epos. Predgovor kam izdaniето. – Elektronno spisanie LiterNet, <<https://litenet.bg/publish9/marnaudov/index.html>>]

Арнаулов, М. Припевки за Еньовден. – Във: Вековно наследство: Българско народно поетическо творчество. София, 1976 [Arnaudov, M. Pripevki za Enyovden. – Vav: Vekovno Nasledstvo: Balgarsko narodno poeticheskо tvorchestvo. Sofia, 1976].

Буров, Ст., П. Пехливанова. Малък тълковен речник на българския език. Велико Търново, 1998 [Burov, St., P. Pehlivanova. Malak talkoven rechnik na balgarskia ezik. Veliko Tarnovo, 1998].

Вазов, Ив. Избрано. Т. 2. Службогонци. София, 2009 [Vazov, Iv. Izbrano. Т. 2. Sluzhbogontsi. Sofia, 2009].

Георгиева, Цв. Антиосманската съпротива на българите през XV–XVII век. – Исторически преглед, № 3, (1980), 3–20 [Georgieva, Tsv. Antiosmanskata saprotiva na balgarite prez XV–XVII vek. – Istoricheski pregled, № 3 (1980), 3–20].

Геров, Н. Речник на българския език. Фототипно издание. Т. 5. София, 1978 [Gerov, N. Rechnik na balgarskia ezik. Fototipno izdanie. Т. 5. Sofia, 1978].

Градева, Р. Административна система и провинциално управление в българските земи през XV век. – В: Българският XV век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV век. София, 19–21. X. 1992. София, 1993, 39–52 [Gradeva, R. Administrativna sistema i provintsialno upravlenie v balgarskite zemi prez XV vek. – V: Balgarskiat XV vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoria prez XV vek. Sofia, 19–21. X. 1992. Sofia, 1993, 39–52].

Григоров, М., К. Кацаров. Из „5000 български пословици и поговорки”. Литературен клуб. Електронна публикация, 22.10.2002. <<https://litclub.bg/library/bg/pogovorki/trud.html>> [Grigorov, M., K. Katsarov. Iz “5000 balgarski poslovitsi i

pogovorki". Literaturen klub. Elektronna publikatsia, 22.10.2002. <<https://litclub.bg/library/bg/pogovorki/trud.html>>]

Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви. София, 1986 [**Grozdanova, El., St. Andreev.** Balgarite prez XVI vek. Po dokumenti ot nashi i chuzhdi arhivi. Sofia, 1986].

Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Нови данни за хайдутството в българските земи през XVI век. – Военноисторически сборник, 5, (1987) [**Grozdanova, El., St. Andreev.** Novi dannii za haydutstvoto v balgarskite zemi prez XVI vek. – Voennoistoricheski Sbornik, 5, (1987)].

Дю Канж Ш. Византийска история. София, 1992 [**Dyu Kanzh, Sh.** Vizantiyska istoria. Sofia, 1992].

Иванов, Й. Български народни песни. София, 1959 [**Ivanov, Y.** Balgarski narodni pesni. Sofia, 1959].

Илиева, М. „Разбойниците/хайдутите” и централната османска власт през втората половина на XV – 80-те години на XVI в. – В: Стандарти на всекидневие-то през Средновековието и Новото време. Сборник с материали от Първа и Втора научни кръгли маси, Жеравна 12–13 май 2009 г., Велико Търново 15–16 октомври 2010 г. В. Търново, 2012 [**Shieva, M.** “Razboynitsite/haydutite” i tsentralnata osmanska vlast prez vtorata polovina na XV – 80-te godini na XVI v. – V: Standarti na vsekidnevieto prez Srednovekovieto i Novoto vreme. Sbornik s materiali ot Parva i Vtora nauchni kragli masi. Zheravna 12–13 may 2009 g., Veliko Tarnovo 15–16 oktombri 2010 g. V. Tarnovo, 2012].

Иречек, К. История на българите. София, 1978 [**Irechek, K.** Istoria na balgarite. Sofia, 1978].

Кримова-Цветкова, Л. Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство. София, 2010 [**Krumova-Tsvetkova, L.** Balgarskite blagoslovii, pozhelania i kletvi – chast ot natsionalnata samobitnost i kulturnoto nasledstvo. Sofia, 2010].

Митова-Джонова, Д. Археологически паметници на Пернишки окръг. София, 1983 [**Mitova-Dzhonova, D.** Arheologicheski pametnitsi na Pernishki okrag. Sofia, 1983].

Моллов, Т. Хайдушките песни – между Средновековието и Възраждането. – Електронно списание LiterNet, <<http://litenet.bg/publish/tmollov/haidut.htm>> [**Mollov, T.** Haydushkite pesni – mezhdru Srednovekovieto i Vazrazhdaneto. – Elektronno spisanie LiterNet, <<http://litenet.bg/publish/tmollov/haidut.htm>>].

Мутафова, К. За комплексния анализ на приписките (начални бележки). – Във: Факти и мистификации в старите текстове. Съст. и предговор Б. Христова, Е. Узунова. София, 2011 [**Mutafova, K.** Za kompleksnia analiz na pripiskite (nachalni belezhki). – Vav: Fakti i mistifikatsii v starite tekstove. Sast. i predgovor B. Hristova, E. Uzunova. Sofia, 2011].

Мутафчиева, В. Кърджалийско време. София, 1993 [**Mutafchieva, V.** Kardzhaliiysko vreme. Sofia, 1993].

Мъдри мисли и пожелания. – <<https://simetro.com/misli/read.php?id=3923>>. [Madri misli i pozhelania. – <<https://simetro.com/misli/read.php?id=3923>>].

Ненов, Н. Българската хайдушка епика. София, 1999 [**Nenov, N.** Balgarskata haydushka epika. Sofia, 1999].

Начев, В., Н. Ферманджиев. Писахме да се знае. Приписки и летописи. София, 1984. Исторически бележник [**Nachev, V., N. Fermandzhiev.** Pisahme da se znae. Pripiski i letopisi. Sofia, 1984. Istoricheski belezhnik].

Осинин, Д. Хайдутството в народните песни. – В: Българско народно творчество. Т. 2. София, 1961 [**Osinin, D.** Haydutstvoto v narodnite pesni. – V: Balgarsko narodno tvorchestvo. T. 2. Sofia, 1961].

Пастухов, Ив. Българска история, т. II. Уредба на Второто царство. Турска власт. Възраждане. София, 1943 [**Pastuhov, Iv.** Balgarska istoria, t. II. Uredba na Vtoroto tsarstvo. Turska vlast. Vazrazhdane. Sofia, 1943].

Петров, П. Непокорни поданици на султана. София, 1995 [**Petrov, P.** Nepokorni podanitsi na sultana. Sofia, 1995].

Пословици и поговорки за семейството и рода. – <<https://m.pomagalo.com/answers/preview/10170/pomosht/>> [Poslovitsi i pogovorki za semeystvoto i roda. – <<https://m.pomagalo.com/answers/preview/10170/pomosht/>>]

Славейков, П. Р. Български притчи или пословици и характерни думи. София, 1972 [**Slaveykov, P. R.** Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi. Sofia, 1972].

Стойкова, Ст. Български народни гатанки. София, 1970 [**Stoykova, St.** Balgarski narodni gatanki. Sofia, 1970].

Стойкова, Ст. За историзма на хайдушките песни. – Във: Фолклор и история. София, 1982 [**Stoykova, St.** Za istorizma na haydushkite pesni. – Vav: Folklor i istoria. Sofia, 1982].

Стоянов, М., Хр. Кодев. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. София, 1960 [**Stoyanov, M., Hr. Kodev.** Opis na slavianskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka. Sofia, 1960].

Стоянова, С. Традиции и обичаи при раждане. Literatura.Documentite.com. <<https://literatura.dokumentite.com/art/tradicii-i-obichai-pri-rajdane/486/p2>> [Stoyanov, S. Traditsii i obichai pri razhdane. Literatura.Documentite.com. <<https://literatura.dokumentite.com/art/tradicii-i-obichai-pri-rajdane/486/p2>>].

Стојановић, Л. Српски родослови и летописи. Гласниг српског ученог друштва. Кн. 53. Београд, 1883 [**Stoyanovich, L.** Srpski rodoslovi i letopisi. Glasnig srpskog uchenog drushtva. Kn. 53. Beograd, 1883].

Теодоров-Балан, Ал. Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища. Дял I. Устна словестност. Пловдив, 1896 [**Teodorov-Balan, Al.** Balgarska literatura. Kratko rakovodstvo za sredni i spetsialni uchilishta. Dial I. Ustna slovestnost. Plovdiv, 1896].

Тютюнджиев, Ив. История на българския народ XV–XVIII век. Велико Търново, 2017 [**Tyutyundzhiev, Iv.** Istoria na balgarskia narod XV–XVIII vek. Veliko Tarnovo, 2017].

Хаджиконстантинов-Джинот, Й. Българин съм. Велико Търново, 1993 [**Hadzhikonstantinov-Dzhinot, Y.** Balgarin sam. Veliko Tarnovo, 1993].

Христова, Б., Караджова Д., Е. Узунова. Бележки на българските книжовници X–XVIII век. Т.1. X–XV век. София, 2003; Т. 2. XVI–XVIII век. София, 2004 [**Hristova, B., Karadzova, D., E. Uzunova.** Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X–XVIII vek. T. 1. X–XV vek, Sofia, 2003; T. 2. XVI–XVIII vek. Sofia, 2004].

Цветкова, Б. Опазване на българската народност и изяви на народностното съзнание през XV–XVIII век. В: Електронна библиотека по архивистика и документалистика, раздел Статии. София, 2015. <http://www.electronic-library.org/articles/Article_0229.html> [**Tsvetkova, B.** Opazvane na balgarskata narodnost i iziavi na narodnostnoto saznanie prez XV–XVIII vek. – V: Elektronna biblioteka po arhivistika i

dokumentalistika, razdel Statii. Sofia, 2015. <http://www.electronic-library.org/articles/Article_0229.html>].

Цветкова, Б. Хайдутството в българските земи 15.–18. век. Т. 1. София, 1971 [Tsvetkova, B. Haydutstvoto v balgarskite zemi 15.–18. vek. T. 1. Sofia, 1971].

Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. София, 1910 [Tsonev, B. Opis na rakopisite i staropечатnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofia. Sofia, 1910].

Scripta Bulgarika: дигитална библиотека за старобългарска книжнина. <<http://scripta-bulgarica.eu/bg/terms/pripiska>> [Scripta Bulgarika: digitalna biblioteka za starobalgarska knizhnina. <<http://scripta-bulgarica.eu/bg/terms/pripiska>>].